

* उपसंहार व निष्कर्ष *

✽ उपसंहार व निष्कर्ष ✽

‘संध्याकाळच्या कविता’ आणि ‘चंद्रमाधवीचे प्रदेश’ या ग्रेस यांच्या दोन काव्यसंग्रहांच्या आधारे त्यांच्या कवितेचा अभ्यास केला त्या अभ्यासाचे स्वरूप कसे आहे याची प्रकरणानुसार माहिती अगदी थोडक्यात उपसंहारामध्ये देत आहे.

प्रकरण १ ले

शोधप्रबंधिकेच्या पहिल्या प्रकरणात आपण कविता म्हणजे काय हे काही व्याख्यांच्या आधारे थोडक्यात सांगून (कराठी) भावकविता आणि तिचे स्वरूप पाहिले. मराठी कवितेचा प्राचीन कविता ते ग्रेसपर्यंतची कविता असा प्रवास आणि तिची वळणे, तिचे महत्त्वाचे टप्पे, तिच्या स्वरूपात, विषयात, अभिव्यक्तीत झालेले बदल, तिच्या उत्कर्षापकर्षाचे कालखंड, क्रांतीकारक युगप्रवर्तन यांचा धावता आढावा घेतला.

कविता म्हणजे काय हे सांगताना काही कवी, समीक्षक यांचे विचार उद्धृत केले आहेत. भावकविता (Lyric) म्हणजे काय हे सांगून भावकवितेचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. भावकवितेतून कवीचे व्यक्तिमत्व, व्यक्तिमन, अंतर्मुखता, उत्कटता यांचे प्रतिबिंब दिसते.

सुमारे ११-१२ व्या शतकात मराठी कवितेला ग्रांथिक स्वरूप प्राप्त झाले. मराठी वाङ्मयाचा पायाच कवितेने घातला आहे. मुकुंदराजाने ‘विवेकसिंधु’ हा आद्यग्रंथ लिहिला आणि त्यानंतर सुमारे १०० वर्षांनी यादवकाळात ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या प्रभावळीतील संत कवींनी नामदेव, तसेच नंतरच्या एकनाथ, तुकाराम यांनी मराठी कवितेचा सुवर्णकाळ निर्माण केला. रामदासांनी कवितेतून राष्ट्रवाद आणि धर्माभिमान मांडला. त्यानंतर मराठी कविता पंडितकवींच्या कलाकुसरीत रमली. हा १०० ते १५० वर्षांचा कालखंड मुक्तेश्वर, वामन, रघुनाथपंडित, आदींनी गाजविला.

१८ व्या शतकाच्या प्रारंभी मराठी काव्यात शाहिरी वाङ्मयाचा उदय झाला. लावणी आणि पोवाडा या लोकरंजनी काव्यप्रकारांनी बहुजन समाजावर राज्य केले. १८७६ ते १८८४ या कालखंडात जोतीराव फुले यांनी कवितेत सामाजिकता आणली. त्यानंतर १८८५ पासून केशवसुतांनी मराठी कवितेत आशय, विषय, अभिव्यक्ती आणि अविष्कार याबाबत क्रांती केली. त्यांचा एक ‘केशवसुत संप्रदाय’ निर्माण झाला. २० व्या

शतकाच्या प्रारंभी बा. सी. मर्ढेकरांनी नवकविता लिहिली आणि मराठी कवितेत 'दुसरी क्रांती' केली. त्यांच्या या काव्यक्रांतीने त्यांना 'दुसरे केशवसुत' ही पदवी बहाल केली. त्यांच्या प्रमाणेच कुसुमाग्रज, बा. भे. बोरकर, विं. दा. करंदीकर, वसंत बापट, मंगेश पाडगावकर इत्यादी कवींनीही मराठी कविता समृद्ध केली. पण पु. शि. रेगे, सदानंद रेगे, आरती प्रभू, शरदचंद्र मुक्तिबोध यांनीही आपला वेगळा ठसा मराठी कवितेवर उमटविला. साठोत्तर काळात जे काही नवकवी निर्माण झाले. त्यातूनच ग्रेस हे विदर्भातील कवी 'संध्याकाळच्या कविता' घेऊन रसिकांसमोर आले.

प्रकरण २ रे

या प्रबंधिकेचे दुसरे प्रकरण, ग्रेस यांचा स्थूल जीवन परिचय तसेच कवी म्हणून झालेली त्यांची जडण-घडण आणि ग्रेस यांची जीवनदृष्टी अशा दोन टप्प्यात मांडले आहे.

या प्रकरणात ग्रेस यांचे नाव, जन्मगाव, बालपण, शिक्षण आणि त्यांची जडणघडण याविषयी माहिती दिली आहे.

विदर्भ साहित्य संघाच्या 'युगवाणी' या मुखपत्राचे ते काही काळ संपादक होते. ही संपादनाची धुरा त्यांनी मोठ्या सामर्थ्याने सांभाळली. मुंबईच्या रायटर्स सेंटर संस्थेच्या 'संदर्भ' या द्वैमासिकाचेही ते काही काळ संपादक होते.

ग्रेस यांच्या 'संध्याकाळच्या कविता' या काव्यसंग्रहाला महाराष्ट्र शासनाचा 'केशवसुत पुरस्कार' मिळाला आहे. त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाबद्दल त्यांना विदर्भ साहित्य संघाचा 'जीवनव्रती' हा पुरस्कार मिळाला. नुकताच त्यांना सोलापूरचा 'रामाणी पुरस्कार' संध्यामन पुरूषाची लक्षणे या ललित निबंधसंग्रहासाठी मिळाला आहे.

ग्रेस यांचे बालपण दुःखात गेले. आईचा मृत्यू ही त्यांच्या जीवनातील सर्वात अस्वस्थ करणारी घटना त्यांना उध्वस्त करून गेली. त्यांची पत्नी डॉ. लीला गुणवर्धिनी यांच्या मृत्यूनेही ग्रेस खूप उदास झाले.

ग्रेस यांच्या जडणघडणीवर त्यांच्या आईचा पूर्णतः प्रभाव आहे. त्याशिवाय ज्ञानेश्वर, तुकाराम महानुभावीय वाङ्मय, काही पाश्चिमात्य कवी, रवींद्रनाथ टागोर, कबीर, इस्लामच्या प्रार्थना यांचाही त्यांच्यावर प्रभाव आहे.

प्रकरण ३ रे

प्रबंधिकेच्या तिसऱ्या प्रकरणात 'संध्याकाळच्या कविता' आणि 'चंद्रमाधवीचे प्रदेश' या काव्यसंग्रहांचा परिचय करून दिला आहे. या दोन्ही काव्यसंग्रहातील कवितांचे विषयानुसार स्थूल वर्गीकरण केले आहे. उदा. आईविषयक, व्यक्तिपर, उखाणासहश, घरविषयक आणि दुर्बोध कविता असे गट करून प्रत्येक विषयाच्या दोन दोन कवितांचा प्रातिनिधिक स्वरूपात अभ्यास केला आहे.

ग्रेस यांच्या एकाच कवितेत एकच एक विषय अथवा अनुभूती नसते. उलट एकाच कवितेतून ते अनेक प्रतिमांच्या सजावटीने एकापेक्षा अनेक अनुभूती व विषय मांडतात. त्यामुळे त्यांच्या कवितांचे वर्गीकरण करणे कठीण जाते.

ग्रेस यांच्या कवितांचा अभ्यास करताना, त्यांची दुःखजाणीव, मृत्यूचे चिंतन, उदासी यांचे दर्शन घडविताना फ्रॉईड, युंग आदी मनोवैज्ञानिकांच्या शास्त्राचाही आधार घ्यावा लागतो. या दोन काव्यसंग्रहातून ग्रेस यांच्या कवितेतील दुर्बोधता लक्ष वेधून घेते.

प्रकरण ४ थे

प्रबंधिकेच्या या प्रकरणात मराठी कवितेतील दुर्बोधता, तिचा मराठी कवितेत झालेला प्रवेश आणि त्याची कारणे या मुद्द्यांचा उहापोह केला आहे. यासाठी दुर्बोधता म्हणजे काय याबाबत काही लेखक, समीक्षकांच्या विचारांच्या आधारे विचारविमर्श केला आहे. ज्या कवितेतील अर्थाचा बोध होण्यास सायास प्रयास पडतात ती कविता दुर्बोध होते.

दुर्बोधतेचे स्वरूप समजून घेताना आणि तिच्या मराठी कवितेतील प्रवेशाचा कालखंड ठरविताना संत, पंत आणि शाहिरी काव्यातील दुर्बोधता आणि तिची संकल्पना विचारात घेतली आहे. दुर्बोधता आणि कूटकाव्य, दुर्बोधता आणि गूढगुंजन यांच्यातील फरकही सांगितला आहे.

दुर्बोधतेची कारणे शोधताना सामाजिक, आर्थिक, भौतिक परिस्थितीतील स्थित्यंतरांचा विचार केला आहे. दुसरे महायुद्ध, अणुबॉम्बचा वापर, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उदय, यांत्रिक युगाचा पगडा, साम्राज्यवादाचा उदय, गरीबी, बेकारी, मूल्यांचा न्हास अशा

अनेक कारणांमुळे आलेली उद्विगता, नवकवितांची जन्मदात्री ठरली. नव्या जाणिवा, नवी संवेदना व्यक्त करण्यासाठी नवी भाषा आली आणि नवकविता दुर्बोधतेसह अवतरली.

या प्रकरणात दुर्बोधतेविषयी विचारविमर्श करताना काही समीक्षक, कवी, लेखक यांची अवतरणे दिली आहेत. त्यावर खंडन-मंडनात्मक विचार मांडले आहेत.

दुर्बोधतेसंबंधीच्या सविस्तर पार्श्वभूमीवर ग्रेस यांच्या कवितेतील दुर्बोधता नेमकी कोणत्या पातळीवरून आहे हे ही सांगितले आहे. स्वतः ग्रेस हे त्यांच्या कवितेतील दुर्बोधतेचे समर्थन अथवा स्पष्टीकरण काय देतात हे समजून घेण्यासाठी त्यांच्या मुलाखतीचा काही अंश उद्धृत केला आहे.

प्रकरण ५ वे

प्रबंधिकेच्या या प्रकरणात ग्रेस यांच्या कवितेची भाषा आणि तिचे सौंदर्य, ग्रेस यांची शब्दजाणीव, शब्दशक्ती यांचा विचार केला आहे.

ग्रेस यांच्या वाचन व्यासंगातून, गाढ चिंतनातून त्यांची शब्दकळा निर्माण झाली आहे. त्यांच्या शब्दजाणिवेची सखोलता विलक्षण आहे. ग्रेस यांच्या भाषेला नाद, लय, ताल आहे. पण ती बोजड आणि क्लिष्ट नाही. ग्रेस यांची भाषा लडिवाळ, ऋजु, मधुर पण सौंदर्यवती आहे. तिला संगीताचे आकर्षण आहे म्हणूनच ती अगदी सहजतेने मात्रागणवृत्तातून आविष्कृत होते. ग्रेस यांची शब्दमोहिनी रसिकांना अशी मंत्रमुग्ध करते की वाचक अर्थाकडे सरळ डोळेझाक करतात.

याच प्रकरणात ग्रेस यांच्या 'संध्याकाळच्या कविता' आणि 'चंद्रमाधवीचे प्रदेश' या दोन्ही काव्यसंग्रहातील प्रतिमांचे वर्गीकरण केले आहे. घोडा, कावळा, स्त्री, आई, पक्षी-प्राणी, स्त्री देहासंदर्भातील प्रतिमा यांचा अभ्यास कवितांच्या अवतरणांसह मांडला आहे.

याच प्रकरणात ग्रेस यांची दुःखजाणीव आणि तिचे स्वरूप तसेच ग्रेस यांचे काव्यनिर्मितीविषयक विचार मांडले आहेत.

प्रकरण ६ वे

प्रबंधिकेच्या या शेवटच्या प्रकरणात ग्रेस यांच्या काव्यपरंपरेचा अल्पसा विचार मांडला आहे. ग्रेस यांचा संप्रदाय निश्चित करण्याच्या दृष्टीने सौंदर्यवाद व

अतिवास्तववाद (Surrealism) यांच्या लक्षणांचे तपशील व त्याला चपखल लागू पडणारे ग्रेस यांच्या कवितांचे स्वरूप सप्रमाण व सोदाहरण दाखवून दिले आहे. ग्रेस यांच्या कविता जाणून घेण्यासाठी फ्रॉईड, युंग इ. मानसशास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या सिद्धांतांचा आधार घेणे अपरिहार्य ठरते. तसाच आधार घेऊन या प्रकरणात ग्रेस यांचे सौंदर्यवादातील व अतिवास्तववादातील काव्यरूपी योगदान विशद केले आहे.

या प्रकरणाच्या शेवटी दुर्बोधता, दुःखजाणीव, काव्यनिर्मितीची प्रक्रिया याविषयी समारोपात्मक विचार मांडले आहेत. ग्रेस यांच्या कवितेचे स्वरूप शोधताना या सहा प्रकरणांच्या अभ्यासातून व मांडणीतून जे काही निष्कर्ष हाती आले ते यापुढे मांडणे आवश्यक व अभ्यासाचा अविभाज्य भाग आहे.

निष्कर्ष

ग्रेस यांच्या 'संध्याकाळच्या कविता' आणि 'चंद्रमाधवीचे प्रदेश' या कवितांचे स्वरूप शोधताना काही निष्कर्ष हाती आले ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे देता येतील.

- १) ग्रेस यांना विलक्षण संवेदनशीलता लाभली आहे. याचा प्रत्यय त्यांच्या प्रत्येक कवितेतून येतो. निसर्गाला सजीव स्वरूपात कवितेत आणून रूप, रंग, नाद, लय, स्पर्श या सर्व भावसंवेदना एक भावपूर्ण आशय साकार करतात.
- २) अत्यंत सूक्ष्म, तरल, उत्कट आणि अमूर्त अशी अनुभूती वाचकांच्या मनात संक्रमित करण्याचे अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य ग्रेस यांच्या कवितेत आहे.
- ३) अत्यंत शब्दवेल्हाळ, अर्थकाहूर आणि लाघवी कवितांची निर्मिती ही ग्रेस यांची पृथगात्म शैली विदित करते. लयबद्ध शब्दातून, प्रतिमांच्या विरोधात्मक न्यासातून वृत्तबद्ध कविता संगीताकर्षी व गेय बनते.
- ४) भारतीय संस्कृतीचे देशीपण जतन करणारी, गाढ्या वाचन व्यासंगाने समृद्ध झालेली आशयघन तरीही शब्दवेल्हाळ भाषा हे ग्रेस यांचे आणि त्यांच्या कवितेचेही सामर्थ्य आहे. तेच त्यांच्या कवितेचेही यश आहे. एखाद्या स्वर्गीय लावण्यवती नर्तकीचा देखणा, लोभस पदन्यास जितका आकर्षक आणि मनोरम तितकीच ग्रेस यांची शब्दकळा लोभस, नादमय, सौंदर्यवान आणि आकर्षक आहे.
- ५) ग्रेस यांच्या काव्यनिर्मितीला संगीताचे आकर्षण आहे. म्हणून मुक्तछंदापेक्षा अक्षरगणवृत्ताच्या वाटेने ती जाते. म्हणून त्यांच्या कविता गेय आहेत.
- ६) ग्रेस हे आत्ममग, आत्मकेंद्री कवी आहेत. त्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्याच व्यक्तिगत भावविश्वाच्या क्षितीजाबाहेर त्यांच्या कविता जात नाहीत. स्वप्न आणि वास्तवाच्या सीमारेषेवर निव्वळ प्रतिभापातळीवर ग्रेस राहतात म्हणून त्यांच्या कविता अद्भूतता, नवलाई आणि काल्पनिकता घेऊन येतात.
- ७) ग्रेस यांच्या कवितेत सुखदुःखाचे स्वरूप आणि परिमाण अनोखे आहे. त्यांच्या कवितेतील सुख दुःखाचे 'कफन' पांघरून येते. तर दुःख सुखाची रंगीबिरंगी अंगडी टोपडी घालून येते. दुःखाचे एक आगळे वेगळे चिंतन ग्रेस करतात पण ते चिंतन, ती दुःखजाणीव कमालीची व्यक्तिगत पातळीवर राहते. तिला वैश्विकतेची पातळी ग्रेस देत नाहीत.

- ८) कमीत कमी शब्दवापराच्या वृत्तीमुळे, शब्दविसर्जनामुळे तसेच तुटक तुटक अनुभवांच्या मांडणीमुळे त्यांची कविता दुर्बोधतेला आमंत्रण देते. अनुभवाचा एकसंध परिणाम त्यांची कविता साधत नाही. म्हणूनच शब्दलाघव, शब्दवेल्हाळ असलेली कविता श्रवणीय वाचनीय होते. पण दुर्बोधतेमुळे रसिक तिचा अर्थ लावण्याच्या फंदात पडत नाही.
- ९) जीवन रहस्याचा शोध, अपार्थिवाला जाणून घेण्याची इच्छा, मृत्यूचे चिंतन ग्रेस यांच्या कवितेत दिसते पण ते केवळ व्यक्तिगत पातळीवरच दिसते.
- १०) ग्रेस स्वतःला द्वैती आणि शाक्त विचारसरणीचे मानतात. त्यामुळे 'देहनिष्ठा' हे तत्व त्यांच्या कवितेत काठोकाठ भरले आहे.
- ११) फ्रॉईड, युंग इ. मनोवैज्ञानिकांनी मांडलेल्या सिद्धांतांच्या आधारे ग्रेस यांच्या कवितेचे आकलन करून घ्यावे लागते.
- १२) ग्रेस स्वतःला अनुवंशहीन म्हणून घेतात पण त्यांची सहोदराची संकल्पनाच त्यांचे मत खोडून काढते.
- १३) ग्रेस हे काही अंशी सौंदर्यवादी कवी आहेत तर बव्हंशी ते अतिवास्तववादी कवी आहेत. .
- १४) ग्रेस कवितातून आशयसमृद्ध अशा शब्दातून सुंदर सुंदर प्रतिमांची आरास करतात. त्यामुळे त्यांची कविता चित्रलिपीप्रमाणे वाटते. पण संपूर्ण कवितासंग्रह वाचल्यानंतर प्रतिमांचा तोच तोचपणा जाणवतो.
- १५) ग्रेस यांच्या कवितेतून स्त्री देहाचे, संभोगाचे संदर्भ आधिक्याने येतात. स्त्रीची विविध रूपे ते साकार करतात. संध्याकाळच्या कवितांतून संयतपणे व्यक्त होणारा ग्रेस यांचा शृंगारानुभव 'चंद्रमाधवीच्या प्रदेशात' मनमुक्त झाला आहे तर 'सांध्यपर्वातील वैष्णवी' या काव्यसंग्रहात आणि 'संध्यामग्न पुरूषाच लक्षणे' या ललितनिबंध संग्रहात तो अनुभव बेभान, स्वैर झाला आहे.
- १६) ग्रेस यांच्या कवितेतून ख्रिस्तकरूणा, इस्लामच्या प्रार्थना, मंदीरे, चर्च मशीदी, संत, महंत, फकीर, कबीर, पौराणिक दंतकथा, ईश्वर देवी इत्यादींचे संदर्भ आले तरी त्याचे स्वरूप त्यांच्या आत्ममग्नतेशी आणि आत्मनिवैदनाशीच संबंधित व मर्यादित असते.

- १७) वाचकांच्या मनावर होणारा ग्रेस यांच्या कवितेचा परिणाम एकेरी, तात्कालिक आणि मर्यादित स्वरूपाचा असतो. वाचकांना त्यांच्या कवितावाचनात सातत्य ठेवावे लागते. नाही तर ग्रेस यांच्या कविता चटकन विस्मृतीत जातात.
- १८) ग्रेस यांची कविता केवळ भावात्मक अनुभव देते. प्रतिमांचा तोच तोच पणा, विषयाची पुनरावृत्ती नकोशी वाटते. वाङ्मयाचा हेतू आणि परिणाम ज्ञानात्मक असावा हे मत विचारात घेता, ग्रेस यांची कविता भावात्मक अनुभव देते. ज्ञानात्मक अनुभव व परिणामांचा अभाव असला तरीही ग्रेस यांची भावकविता काव्यप्रेमींना रिझवते. त्यांच्या मनात भावुकता आणि तरलता निर्माण करते.
- १९) ग्रेस यांच्या कवितेने मराठी कवितेच्या सौंदर्यवादी परंपरेला समृद्ध केले आहे. ग्रेस यांच्या कवितेचे हे योगदान मराठी कवितेच्या इतिहासात उल्लेखनीय ठरणार आहे.
- २०) मराठी कवितेत अतिवास्तववादी (Surrealism) कविता म्हणून ग्रेस यांची कविता ठळकपणे दाखविता येईल. मराठी कवितेच्या अतिवास्तववादी परंपरेला समृद्ध करणारी कविता म्हणून ग्रेस यांच्या कवितेचे योगदान लक्षणीय आहे.

